

Llibres a les trinxeres lectura i biblioteques durant la Primera Guerra Mundial

Alfons GONZÁLEZ QUESADA

RESUM: *Es descriu l'actitud que les biblioteques públiques van mostrar durant la conjuntura generada per la Primera Guerra Mundial, a través de la revisió dels casos de quatre dels principals països bel·ligerants: Regne Unit, Alemanya, Rússia i Estats Units. S'expliquen les iniciatives que es van articular per fer arribar material de lectura als fronts, i s'esbossen les conseqüències immediates que va tenir l'experiència de la guerra en la institució bibliotecària d'aquests països.*

MOTS CLAU: Primera Guerra Mundial; biblioteques públiques; biblioteques als fronts; Library War Service; associacions professionals; Regne Unit; Alemanya; Rússia; Estats Units.

1 INTRODUCCIÓ

Eric Hobsbawn, en el prefaci a la seva *Historia del siglo XX*, considera que amb la catàstrofe desfermada a l'estiu de 1914, el món va entrar definitivament en el nou segle. Les biblioteques no van quedar excloses d'aquesta entrada traumàtica. Com altres institucions i serveis socials, mai abans s'havien vist immerses en el daltabaix que provocava una matança sense precedents. S'inaugurava l'època de les mobilitzacions generals. La guerra no era només assumpte dels militars. Era la nació qui feia la guerra. En aquestes circumstàncies, com havien d'actuar les biblioteques si no hi havia referents? Les respostes van diferir segons la tradició bibliotecària de cada país, el seu arrelament social i l'habilitat dels seus professionals. En qualsevol cas, l'experiència adquirida al llarg del conflicte representà per a la història de les biblioteques i de la biblioteconomia un veritable punt d'inflexió i, alhora, el punt de partida per a reflexionar sobre les formes d'articular respostes als nous reptes que la pau plantejaria.

A. González Quesada. Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Ciències de la Comunicació. Àrea de Documentació. <alfons.gonzalez@uab.es>

Article arribat el 3 de juliol de 2006.

Tornem a la guerra. Després de comprovar que seria més llarga del que els estats majors havien sospitat, britànics, francesos, alemanys, russos, austríacs, hongaresos, tothom es va apressar a enviar lectura als fronts. Calia omplir el lleure dels combatents, alleugerir la seva angoixa, distreure'ls de la mort i l'horror, enfortir la moral, garantir la disciplina... En una guerra pròpia de l'era industrial i de la societat de masses, on tots els indicadors reflectien xifres milionàries (despeses, pèrdues materials, contingents, baixes...), també el llibre, present a trinxeres, campaments, vaixells i hospitals militars es comptava per milions. Valgui una dada com a exemple: britànics, alemanys i americans van mobilitzar pel cap baix trenta milions de documents durant el conflicte. Sorpren que els historiadors no hagin dedicat prou atenció al valor que per als combatents tenia llegir en temps de guerra. Potser els ha guiat una percepció esbiaixada d'aquest fenomen, i l'han entès com un més dels mecanismes de propaganda ideats per assegurar el consentiment del sacrifici en els fronts. Possiblement, en aquest punt de vista hi hagi part de raó, però aquest argument no esgota les valoracions de la seva significació.

Aquest article s'aproxima al coneixement de la presència del llibre en els fronts i al de les actituds que la biblioteca pública va manifestar durant la guerra. No es repassen les iniciatives de tots els bel·ligerants. S'han seleccionat només quatre escenaris representatius per la diversitat de les seves aportacions i de les seves conseqüències. El cas britànic reflecteix la manca de protagonisme del sistema de biblioteca pública més sòlid d'Europa. Una actitud que conduirà al replantejament profund del seu paper en la postguerra. Tant Alemanya com la Rússia soviètica, en acabar la guerra, viuran de forma desigual el trauma de la revolució social. En ambdós països, però, les biblioteques contribuiran a configurar la personalitat dels respectius règims totalitaris. L'experiència dels Estats Units és de totes la més reeixida i completa, gràcies a l'activa implicació dels seus professionals, tant en la mobilització del front domèstic en suport de l'acció governamental com en el subministrament de material de lectura per a les seves tropes expedicionàries.

2 Regne Unit: l'oportunitat perduda

No és exagerat d'afirmar que els professionals britànics van desaprovechar la conjuntura bèl·lica per fer més visible la biblioteca pública. Encara que van percebre el tràngol de la guerra com una amenaça a la seva pervivència, això no equival a dir, de manera categòrica, que biblioteques i bibliotecaris contemplassin de braços creuats el conflicte. Abans d'acabar 1914, tot i que de

forma dispersa i gens estructurada, s'havien posat en marxa accions d'indole informativa i, podríem dir fins i tot, humanitària. L'interès per conèixer les raons de la guerra, les relacions entre les potències implicades i els diferents escenaris on es desenvolupaven les hostilitats es va respondre amb l'elaboració de guies de lectura, centrades sobretot en textos de publicació recent sobre la història política i militar. Altres biblioteques es van abocar a atendre els refugiats belgues –molts britànics es van allistar per defensar Bèlgica de l'agressió alemanya– i, alhora que els convidaven a fer ús de les seves instal·lacions, els organitzaren classes d'anglès per facilitar la seva acollida. Van ser comptades les que van subministrar material de lectura als soldats mentre eren en camps d'entrenament, tot i que n'hi va haver alguna que envià lots de llibres als confinats en camps de presoners.

Les circumstàncies que imposava la guerra aviat van transformar la fesomia de les biblioteques. A causa de l'allistament, les tasques de gestió i administració poc a poc van passar a mans de personal femení. Els horaris d'atenció al públic es reduïren. Va canviar el volum i tipus de material consultable, per dues raons fonamentalment. D'una banda, els fons més valuosos s'havien traslladat a dipòsits segurs a fi de preservar-los, i de l'altra, el fet que molts joves fossin a files explicava la disminució del préstec d'obres tècniques. Per contra, es va experimentar un increment en la demanda de material de ficció, però també de llibres d'història i geografia i manuals de primers auxilis. Moltes biblioteques cediren espais per col·laborar en campanyes oficials d'informació i propaganda. I, en casos extrems, algunes van haver de tancar les portes perquè les seves instal·lacions foren requisades amb finalitats militars, i els seus usuaris reconduïts a d'altres biblioteques.

2.1 War libraries i camp libraries

Quan l'exèrcit s'adreçà a la població per demanar material de lectura per als soldats, la mobilització va ser general. Amb els monarques al capdavant, tota mena d'organitzacions van respondre a la crida. Des d'altra banda de l'Atlàntic també es van fer ressò de la petició, i entitats i ciutadans del Canadà i dels Estats Units s'hi van sumar. Les *war libraries* tenien per missió proporcionar llibres i revistes als convalescents en hospitals militars (*figura 1*). La Creu Roja i altres institucions col·laboraren en l'enviament de material als més de 2.000 hospitals en territori britànic i francès, sense comptar els que hi havia en els vaixells de la Royal Navy i altres instal·lacions militars. Des de la central que la Creu Roja tenia a Londres també es van subminis-

Figura 1. Servei de lectura per a soldats convalsents en un hospital militar.

trar lots de llibres a l'est de l'Àfrica, l'Índia, Orient Mitjà, Egipte, Grècia i Malta.

Les tropes expedicionàries es van concentrar en cinc campaments a Salisbury Plain, al sud-est d'Anglaterra. En aquestes instal·lacions no hi havia cap distracció que omplís el lleure dels milers d'homes que s'hi entrenaven. Per això, es va confiar en la lectura com a principal aliat per alleugerir la monotonia de les llargues nits de la tardor i l'hivern mentre els soldats esperaven el moment de creuar el canal de la Mànega i entrar en combat. El coronel Edward Ward va decidir, amb l'aprovació del War Office, de crear les anomenades *camp libraries*. Ward calculava que amb 50.000 volums seria suficient per posar en marxa el seu projecte, però la col·laboració civil superà amb escreix aquesta xifra. Diverses organitzacions van participar en la distribució del material: General Post Office, St. John's Ambulance War Library, Young Men's Christian Association (YMCA) –que des de l'inici de la guerra havia enviat llibres al Regne Unit–, i The Fighting Forces Book Council –aquesta especialment preocupada per atendre les necessitats de formació dels homes mentre eren a files.

Aviat es va percebre que era molt més important proporcionar lectura als combatents que es jugaven la vida als fronts que no pas als soldats mentre eren en camps d'entrenament. Perquè calia mitigar l'avorriment i l'angoixa dels homes que havien de passar hores i hores en l'entorn inhòspit de les trin-

Figura 2. Llegint a la trinxera (fotograma de la pel·lícula de 1930 *Sense novetat en el front*).

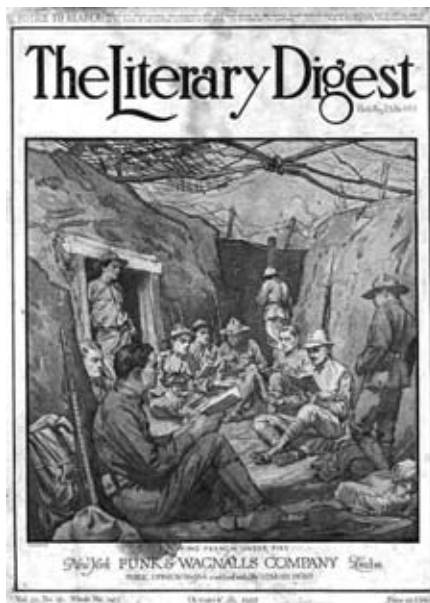

Figura 3. Portada del número d'octubre de 1917 de la revista *Literary digest*.

xeres, es va decidir de fer trameses quinzenals a les tropes expedicionàries i distribuir els lots d'acord amb el nombre d'efectius de cada unitat. A finals de 1915 se'ls havia fet arribat prop d'un milió de llibres i revistes, i setmanalment es recollien al voltant de 100.000 volums. Els contingents de la Commonwealth, tropes australianes i neozelandeses desplegades a Egipte, també van rebre amb regularitat els seus enviaments a través del que es coneixia com a *Overseas library*.

2.2 Llegir en el front

Les memòries i relats personals, tant d'oficials com de soldats, posen de manifest l'enorme significació que per als combatents tenia gaudir de la lectura. Els testimonis solen assenyalar com es delien per llegir en qualsevol moment. Fumar, conversar o beure no eren distraccions suficients, per això llegir esdevingué una activitat vital, quasi terapèutica, sobretot si es té en compte l'entorn estressant en què vivien aquells homes (*figures 2 i 3*). Altres destaquen les sensacions benèfiques que els produïa saber que disposaven d'un llibre, o simplement que el podien aconseguir amb facilitat. El més curiós és que molts d'aquests lectors empedreïts en els camps de batalla no ho eren abans de la guerra.

Per a les autoritats militars, omplir amb lectures el lleure dels soldats constituïa un recurs excel·lent per mantenir la seva moral de combat i l'equilibri emocional. També contribuïa a garantir la disciplina i els ideals militars entre unes tropes que començaven a mostrar el seu desacord amb els resultats i la direcció de la guerra, especialment després de carnisseries tan colpidores com la del Somme, on només en els dos primers dies d'ofensiva, al juliol de 1916, hi va haver prop de 100.000 baixes britàniques.

Però, què es llegia en els fronts? A banda de l'interès pel que de manera genèrica es podria definir com a textos formatius (obres de divulgació, manuals tècnics...) el material de ficció era, de llarg, la preferència i, especialment, la ficció bèl·lica. Amb la guerra havien proliferat novel·les que es van fer molt populars entre els soldats. Tot i que no eren relats d'evasió, ni tenien aquesta funció, eludien qualsevol referència a la cruesa del conflicte per destacar els valors que codificaven l'*ethos* militar: camaraderia, patriotisme, esforç combatiu, capacitat de sacrifici, heroisme. En definitiva, contribuïen a construir l'arquetipus del soldat de la Gran Guerra, en oposició al discurs de certs sectors de la societat civil (sindicats, pacifistes, sufragistes) que s'havien manifestat contraris a la matança. Representaven l'activisme social dels anys previs a l'esclat del conflicte, ofegat amb l'ajut de la censura i la propaganda quan es desfermà el fervor patriòtic.

Per contrarestar el deteriorament anímic dels presoners, les *camp libraries*, conjuntament amb la London Chamber of Commerce, van enviar llibres i revistes als soldats britànics i de la Commonwealth confinats en camps d'Alemanya, Àustria, Bulgària i Turquia. Les autoritats d'aquests països exigien que les lectures no havien d'informar del curs de la guerra, contenir comentaris sobre les potències centrals, ni tampoc incloure mapes.

En tot aquest escenari les biblioteques públiques van jugar un paper marginal. Algunes van actuar com a centres de recollida i en certs casos van donar part dels seus fons. El treball d'organització i classificació del material va córrer a càrrec de personal voluntari femení, que no sempre era bibliotecari.

«Mobilitza els teus llibres!» era l'eslògan d'un cartell de l'època. Durant la guerra es calcula que es van «mobilitzar» més de 16 milions de documents —tres quartes parts van ser aportacions ciutadanes. Acabat el conflicte, el treball fet des de les *war libraries* es va voler estendre als hospitals civils. La Creu Roja mantingué operativa a Londres la seva central per subministrar lectures als hospitals britànics. D'altra banda, al febrer de 1919, les tropes de Sa Majestat, desplegades al nord de Rússia per donar suport als exèrcits blancs en la guerra civil contra els bolxevics, havien rebut prop de 30.000 volums. Aquests dues referències són indicatives de la dimensió de l'experiència acu-

mulada a través de les *war libraries* i les *camp libraries*. No es va tractar de fenòmens conjunturals, sinó que influïren decisivament en la consolidació de nous àmbits d'especialització bibliotecària.

2.3 Reflexions des de la inacció

A la llum de la poca implicació de les biblioteques públiques en les iniciatives del British Army, s'alçaren veus que qüestionaven la necessitat de mantenir-ne el finançament. Van arribar a l'extrem de dir obertament que en temps de guerra els llibres eren un luxe superflu. De les reaccions que va recollir la premsa professional no es desprenien alternatives gaire imaginatives que fessin pensar en la biblioteca pública com alguna cosa més que un espai per a la recreació, capaç d'apaivagar l'angoixa per la guerra a través de bones lectures i que alhora continués contribuint a l'eficiència intel·lectual de la nació. En definitiva, era una estratègia contemporitzadora, passiva i del tot allunyada de la dinàmica voluntarista i proactiva de les bibliotecàries i bibliotecaris nord-americans, que van convèncer la societat que la seva tasca i la de la institució que representaven ajudarien a guanyar la guerra.

Si el discurs dels professionals britànics no es podia referir a les seves aportacions a la victòria, en el millor dels casos explicava què s'havia de fer per evitar que es repetís el malson de la guerra, o especulava sobre el paper que calia jugar en la futura construcció de la pau. Veiem-ne dos exemples recollits a les pàgines del *Library Association record* entre 1915 i 1916.

En plena guerra, Louis Stanley Jast, director de la Croydon Public Libraries de Londres, proposava aprofundir en la missió pedagògica de la biblioteca. Estava convençut que els apriorismes de la gent sobre els grans temes d'índole social i política podien canviar si disposava dels millors textos sobre els diferents punts de vista de cada assumpte, perquè «no man really knows what he knows until his beliefs have stood the shock of their contraries».¹ Considerava que qualsevol conflicte es reduïa a l'enfrontament d'idees antagòniques, per la qual cosa va conjecturar que la guerra s'hauria pogut evitar si els alemanys haguessin disposat d'un teixit bibliotecari com l'anglosaxó. Confiava, doncs, en la selecció bibliogràfica perquè les biblioteques actuessin com a antídots contra el prejudici. Per aquesta raó, va proposar a la Library Association la creació d'un comitè que elaborés llistes

1. Louise Stanley Jast, «What public libraries can do during and after the war», *The Library Association record*, vol. xvii, núm. 10-11 (oct.-nov. 1915), p. 445.

d'obres per a ser distribuïdes entre les biblioteques públiques, que abordes- sin des de totes les perspectives els temes més punyents i controvertits del moment, com el dret a la vaga, l'atur i el treball, la reforma electoral o el dret de vot de les dones.

El màxim responsable de les biblioteques de Liverpool, George T. Shaw, tot i que era conscient de la necessitat d'orientar els màxims recursos econòmics a l'esforç bèl·lic, opinava que el fet de posar en dubte la pervivència de les biblioteques enmig d'una guerra no s'adeia amb la tradició britànica. Recordava, a més, que els grans salts en l'extensió de l'educació i en el desenvolupament de la institució bibliotecària s'havien produït en els moments més crítics de la història de la nació, mentre lluitava en les guerres napoleòniques, enfrontada a enemics més potents i perillosos. En definitiva, no creia que un fet conjuntural com la disminució d'usuaris hagués de conduir a la reducció dels pressupostos. Fins i tot, dubtava que la ciutadania veiés amb bons ulls les conseqüències d'una tal decisió. Però per damunt de tot, considerava que limitar els avantatges competitius que les biblioteques podien subministrar a la indústria i al comerç era un error estratègic davant dels Estats Units i Alemanya, els màxims rivals del Regne Unit en la lluita pel control dels nous mercats, especialment quan aquests països havien fet grans inversions i avenços en matèria d'instrucció pública i extensió bibliotecària.

2.4 Quan arribi la pau...

En la seva trobada anual de 1917, la Library Association va inaugurar el Symposium on Public Libraries after the War. La revisió de les aportacions que s'hi van presentar proporciona una idea precisa dels aspectes prioritaris sobre els quals es volia actuar per adaptar tant el perfil dels professionals com el de la institució als reptes i necessitats que exigiria la reconstrucció de la nació en un escenari de pau.

Un dels primers assumptes que es posà damunt la taula va ser la promoció de les biblioteques. Si alguna cosa havia evidenciat l'experiència de la guerra era que les autoritats no hi havien comptat per organitzar ni dirigir projectes com les *war libraries* o les *camps libraries*. Una actitud explicable només des del desconeixement de la utilitat de les biblioteques, o des de la desconfiança vers les seves capacitats, i que provocava entre els professionals un desencís no exempt de certa recança, sobretot a partir del moment que sovintejaren les notícies provinents dels Estats Units sobre el protagonisme que l'American Library Association tenia en una iniciativa com el Library War Service.

Era una opinió general que el futur de les biblioteques havia de passar per guanyar una posició social més prominent, i per demostrar les seves potencialitats al servei tant de les activitats formatives com productives. Això només s'aconseguiria –es deia des de la tribuna del Symposium–, si eren capaces d'anticipar-se a les necessitats que sorgirien en el context de la postguerra. Així s'entén que en aquesta època, per exemple, sovintegin les referències a la creació de serveis adequats en entorns rurals per respondre als canvis tecnològics introduïts en la producció agrícola, o que es demani l'increment i diversificació de manuals tècnics en previsió del creixement de la demanda, un cop els soldats desmobilitzats s'incorporin al món laboral. Però més insistents eren les crides a vincular la institució bibliotecària amb el sistema educatiu i a col·laborar de forma efectiva en la lluita pel domini dels nous mercats a través del desenvolupament de les *commercial libraries*.

Alemanya, malgrat ser l'enemic, oferia una lliçó que valia la pena d'aprendre. No era un fet casual que ja abans de la guerra representés una amenaça per a l'hegemonia industrial i comercial britàniques. Tampoc no ho eren la capacitat de treball i el talent organitzatiu dels alemanys, resultat d'una inversió prèvia en infraestructures formatives (escoles tècniques, universitats i biblioteques) posades al servei d'un únic objectiu: arrabassar la supremacia industrial i comercial al Regne Unit.

La resposta des de la professió aconsellava una estreta col·laboració amb altres institucions implicades en l'educació, per fer de la biblioteca una eina d'instrucció capaç de cultivar el desig d'aprendre, alhora que atenia la nació en la seva expansió comercial i en l'adaptació als canvis tecnològics que la guerra total imposava en la producció industrial. En concret, es parla de potenciar les seccions d'història i geografia, especialment de la geografia comercial, així com les col·leccions sobre ciència i tecnologia. Es recomana que en les àrees industrials la biblioteca compti amb especialistes en literatura tècnica, perquè actualitzin els materials relacionats amb els sectors productius de la zona. També s'aposta perquè jugui un paper important en la reorganització del comerç, i per l'establiment a les ciutats amb tradició comercial de sucursals especialitzades en aquesta activitat. Les *commercial libraries* havien de ser capaces d'atreure els homes de negocis i respondre a una àmplia gamma de qüestions que els ajudés en el desenvolupament de les relacions comercials amb altres països: dades sobre mercats, finances, infraestructura de transports, legislació, etc. En definitiva, aquests plantejaments que semblaven circumscriure's a la simple especialització dels serveis bibliotecaris prefiguraven, en realitat, l'extensió de les biblioteques especialitzades.

Un segon aspecte per resoldre tenia a veure amb el reconeixement i la consolidació del personal femení en els llocs de màxima responsabilitat, i la seva equiparació salarial amb els homes. Com ja s'ha apuntat, l'allistament primer, i després el gran nombre de baixes entre els professionals van permetre que les dones ocupessin de forma interina aquestes vacants. Les competències demostrades durant la guerra van ajudar a percebre com un fet plenament normal la presència de dones al capdavant de les biblioteques, tot i que es van haver de vèncer reticències oposades a la cessió d'espais de poder que es consideraven privatis dels homes.

Finalment, cal comentar el tema del finançament. En la immediata postguerra, les biblioteques van experimentar un increment en el nombre de lectors, a causa fonamentalment de la desmobilització de part de l'exèrcit. Van ser el pol d'atracció per als qui buscaven actualitzar els seus coneixements tècnics i habilitats professionals per tal de reincorporar-se al món laboral. També ho foren per als excombatents més joves que reprenien la seva formació acadèmica. No s'ha de perdre de vista tampoc que la inflació havia fet del llibre un objecte de luxe. Era usual que abans de comprar-ne algun es busqués a les biblioteques. Tot i que algunes van ampliar els seus horaris, aquesta mesura no solucionava la manca de recursos econòmics per fer front a l'extensió de la demanda. L'arrel del problema era el sistema de finançament fixat pel Parlament a través de la *Public libraries act* de 1850, una llei anacrònica i restrictiva quant a la capacitat recaptadora de les autoritats locals per al sosteniment de les biblioteques públiques. Tot i que l'any 1855 s'havia ampliat el límit de cada municipi de més de 5.000 habitants amb el que es coneix com a *penny rate*, aquesta taxa es va mantenir inamovible des d'aleshores. Durant la guerra es van adreçar al govern de forma reiterada peticions per suprimir-la perquè feia insostenible el manteniment de les biblioteques. Gràcies en part a les aportacions de filantrops com Andrew Carnegie van sobreviure, fins que l'any 1919 es va aprovar una nova redacció de la *Public libraries act*, que va derogar el *penny rate*.

3 ALEMANYA

De la mateixa manera que les biblioteques britàniques, les alemanyes van reflectir immediatament el trasbals que comportava la guerra. La mobilització reduí dràsticament tant el seu personal com el nombre de lectors, alhora que part de les fonts de finançament es van reconduir cap a l'esforç bèl·lic. En

aquestes condicions, tot feia dubtar de la seva viabilitat com a servei públic. Després de la batalla del Marne,² però, l'evidència que la guerra duraria més del que es preveia inicialment, i el fet que es deixés de contemplar com una aventura romàntica, per instal·lar-se en la vida quotidiana i transformar els hàbits dels ciutadans van persuadir el govern de la necessitat de comptar amb les biblioteques com a espais on, a través de la lectura, poder restituir l'equilibri mental i emocional de la població civil.

El panorama bibliotecari alemany s'havia transformat significativament durant la dècada prèvia a la guerra. Del segle precedent heretava un excel·lent teixit de biblioteques universitàries i especialitzades, estretament vinculades a la recerca. A diferència de la major part de països europeus, no comptà fins al 1913 amb una biblioteca nacional. En aquell any i per iniciativa privada, concretament de la Börsenverein der Deutschen Buchhändler (Associació d'Editors Alemanys), s'inaugurava a Leipzig la Deutsche Bücherei per fer les funcions de centre bibliogràfic nacional de la zona occidental del país. Va coincidir en el temps amb la creació a la mateixa ciutat d'una escola de biblioteconomia. Dinàmica idèntica va seguir Berlín durant 1915, amb la fundació de la Zentrale für Volksbüchereien i l'inici dels estudis a la capital del Reich. Quant a les biblioteques públiques, tot i que el moviment alemany per la biblioteca pública moderna arrencà cap a la segona meitat del segle XIX –amb 40 anys de retard respecte de l'anglosaxó–, la seva presència ràpidament s'estengué des dels grans nuclis urbans i industrials fins a les ciutats petites i àrees rurals.

3.1 Llibres i biblioteques: víctimes de guerra i eines de propaganda

Una catàstrofe de les dimensions de la desfermada a l'estiu de 1914 exigia garantir el consentiment de la població per a mantenir el sacrifici constant de vides en els fronts. La informació també havia de patir les conseqüències del conflicte. Ambdós bàndols van emprar tots els mecanismes al seu abast per a exposar davant l'opinió pública els motius que els havien empès a la guerra, contrarestar els arguments de l'enemic i denigrar-lo. En aquest context, els referents del llibre i la biblioteca aviat esdevingueren munició

2. Quan al setembre de 1914 es creia que la caiguda de París era imminent, l'exèrcit francès, amb el suport de forces britàniques, va poder frenar l'ofensiva alemanya. En aquesta batalla, en què cada bàndol va perdre al voltant de 200.000 homes, es va estabilitzar el front occidental i s'inicià la guerra de posicions.

Figures 4 i 5. La biblioteca de la Universitat catòlica de Louvain (Universitat Catòlica de Lovaina) abans i després del bombardeig alemany.

Figura 6. *Wir Barbaren!* Cartell de Louis Oppenheim. Alemanya, 1916.

en el combat propagandístic. Els incidents de Lovaina en van ser el detonant.

A pesar que Bèlgica havia declarat la seva neutralitat, els exèrcits del kàiser Guillem II l'envaïren per poder atacar França. A l'agost de 1914, soldats alemanys eren morts a Lovaina. Immediatament les autoritats militars van decidir usar represàlies contra la població civil i bombardejar el centre històric de la ciutat flamenca. El foc va cremar la biblioteca de la seva universitat (la Université catholique de Louvain-Katholieke Universiteit Leuven), que conservava prop de 300.000 volums, entre els quals hi havia una valuosa col·lecció de manuscrits (*figures 4 i 5*).

Els aliats van aprofitar les conseqüències de l'acció militar per anar més enllà de la repulsa i presentar la destrucció de la biblioteca com una agressió premeditada que donava idea de la brutalitat de les tropes ocupants. No s'ha de perdre de vista que l'estratègia informativa dels aliats, amb els britànics al capdavant, constituïa també un bon exemple del que es coneixeria més tard com *atrocity propaganda*, el falsejament o la invenció deliberada de notícies sobre els actes de guerra de l'enemic. En qualsevol cas, el malaurat destí de la biblioteca de Lovaina simbolitzà davant del món la violència gratuïta i el menyspreu per la cultura de l'exèrcit alemany. La propaganda aliada havia aconseguit presentar el conflicte com la lluita entre els qui volien preservar la civilització i els qui volien destruir-la. No és casual, doncs, que en totes les condecoracions aliades creades per a commemorar la victòria s'inscrigués la llegenda «Great war for the civilisation».

Si el militarisme prussià havia posat en tela de judici les credencials alemanyes com a poble civilitzat, la seva intel·lectualitat s'apressà a respondre, i setmanes després dels fets de Lovaina publicava, en descàrrec del govern, un manifest³ signat per noranta-tres personalitats del món de les ciències i les arts on es negaven totes les acusacions de la propaganda enemiga. Un dels sig-

3. Conegut com a *Manifest der 93 Intellektuellen*.

Figura 7. *¿Quiénes son los bárbaros?* Versió en castellà del cartell d'Openheim.

nants era el director general de la Königliche Bibliothek zu Berlin (Biblioteca Reial de Berlín), el professor Arnold von Harnack.

La disputa propagandística va prosseguir i llibres i biblioteques es van continuar esgrimint com a evidències de la supremacia cultural d'un bàndol sobre l'altre. En aquest combat ideològic també es mobilitzà el cartellisme. El 1916 es distribuïa, tant dins com fora del Reich i en diversos idiomes –incloent l'espanyol– l'obra d'Oppenheim *Wir Barbaren (Qui són els bàrbars?* Per rebatre l'acusació, el cartell se serví de les figures universals de la *Kultur* germànica i les dades dels èxits en matèria cultural que demostraven la superioritat del model social alemany: més Nobels científics, una taxa d'alfabetització més alta, i llibres!, molts més llibres editats que britànics i francesos (*figures 6 i 7*).

3.2 Les *Kriegsbüchereien*

La recollida de material de lectura per als combatents va començar ben d'hora. Inicialment, des de les biblioteques s'enviaren milers de llibres als hospitals militars i als fronts. Fins a principi de 1915, només la Königliche Bibliothek zu Berlin ja havia repartit prop de 90.000 llibres i més de 40.000 revistes. Poc després, el funcionament d'aquestes trameses es va reorganitzar: el seu control va quedar en mans de les autoritats militars que, entre d'altres coses, van establir uns criteris per a la selecció del material. Les biblioteques el rebien i el classificaven d'acord amb diversos nivells d'instrucció en què havien dividit els lectors potencials. Finalment, la Creu Roja era l'encarregada de distribuir-lo.

La marxa dels homes als fronts alleugerí, en part, les càrregues domèstiques de les dones. En els districtes on predominava la classe treballadora, les biblioteques es van esforçar per atreure-les; els van ensenyar a ocupar el seu lleure i a gaudir de la lectura. Una estratègia que compensava el descens d'usuaris que havia provocat la mobilització.

La creació de les *Kriegsbüchereien* –biblioteques de guerra–, va ser possible gràcies a les campanyes de recollida de llibres i de recaptació de fons per a adquirir-los. Aquestes campanyes, conegudes com *Reichsbuchwoche*,⁴ es van celebrar periòdicament a diverses ciutats alemanyes. A mitjan 1916, ja s'havien aconseguit reunir més de 6 milions de llibres i revistes. Una xifra que garantia que la majoria de les unitats militars, vaixells de l'armada i hospitals de

4. Traduïble com a 'Setmana del llibre del Reich'.

l'exèrcit comptessin amb un servei de biblioteca, i que també els clubs del soldat disposessin de sales de lectura.

Les campanyes tenien un component patriòtic i solidari. Hi participaren tots els estrats socials i entitats de tota mena, des de gremis d'editors i llibreters, les esglésies catòlica i protestant, fins a associacions literàries locals, aquestes molt preocupades perquè els soldats gaudissin de «bon llibres», entenent com a tals els clàssics de la literatura germànica.

Diaris i cartells van fer publicitat de les *Reichsbuchwoche*. Els primers convidaven la població civil a participar-hi; els segons la convencien de la necessitat de fer-ho. La premsa també va recollir les orientacions de les autoritats militars que havien de guiar els ciutadans a l'hora de triar el material de lectura. Indicaven què era i què no era recomanable d'enviar als fronts per entretenir els homes i mantenir ferma la seva moral. De la narrativa de ficció quedaven exclosos els relats eròtics i els que traspuessin sentiments pessimistes o nihilistes de l'existència. Tampoc no s'aconsellaven històries de misteri ni detectivesques. Interessaven molt les revistes il·lustrades i els textos divulgatius de caràcter tècnic, científic o històric, especialment si aquestes últimes es referien a episodis militars. S'evitaven les obres que poguessin provocar polèmiques o controvèrsies polítiques, ideològiques o religioses, i òbviamment no hi tenien cabuda les que defensessin els punts de vista dels aliats. El cartellisme apel·là a la solidaritat vers els combatents. Les escenes en què apareixen soldats amb llibres a les mans, en cap moment suggereixen la duresa de les condicions que havien de suportar a les trinxeres. Els mostren agraïts i somrients, perquè llegir ennoblia la seva condició de soldats i, per uns instants, semblava humanitzar la guerra.

3.3 La immediata postguerra

La derrota, la crisi econòmica i el ressò del que havia succeït a Rússia van desencadenar un seguit d'aixecaments populars que van precipitar l'abdicació del kàiser i la proclamació de la república amb un president i un govern socialdemòcrates. El rebrot revolucionari de 1919 va ser esclafat brutalment per l'exèrcit amb l'ajut de paramilitars nacionalistes que havien entès la derrota i la desfeta de la monarquia com una traïció. La reacció patriòtica d'aquests sectors més conservadors es va deixar sentir en les biblioteques públiques d'algunes zones frontereres d'Alemanya, on es van instrumentalitzar per a l'establiment d'una base cultural i identitària procliu als objectius polítics dels sectors més nacionalistes, que poc després farien costat al nazisme.

La inflació que sacsejà l'economia alemanya després de la guerra va posar en perill la pervivència de moltes biblioteques. A principi dels anys vint, els seus pressupostos havien minvat dràsticament en relació amb la preguerra. La seva capacitat de compra no arribava ni a la quarta part de la que tenien abans de 1914. Tampoc els ingressos que rebien eren regulars i els preus dels llibres els feien prohibitius. Aquesta situació afectà especialment les biblioteques científiques, que pràcticament no podien accedir a la producció bibliogràfica estrangera. A més, les reparacions de guerra que va establir el Tractat de Versalles obligaren Alemanya a col·laborar en la restitució de la col·lecció de la Université catholique de Louvain.

4 RÚSSIA: LLEGIR PER CONSTRUIR EL SOCIALISME

A Rússia, la guerra mundial va encendre la revolució. A la caiguda del tsar seguí una tímida provatura democràtica escombrada pel cop bolxevic d'octubre de 1917. Poc després de signar una pau separada amb Alemanya, el país retornava a la guerra, ara civil, fins ben entrat el 1921. De totes les potències bel·ligerants a l'estiu de 1914, Rússia va viure immersa en conflictes armats el període més llarg: prop de set anys, en els quals les biblioteques van experimentar vicissituds ben diverses.

Encara que de forma dispersa, els líders de la revolució⁵ havien exposat en els seus escrits la funció cabdal que el nou escenari reservava a les biblioteques: col·laborar en la construcció de la nova societat, en l'edificació del primer estat obrer de la història. Per a Lenin, el socialisme era inassolible des del desconeixement de l'herència cultural acumulada per la humanitat. Estudiar esdevenia una responsabilitat revolucionària i la biblioteca havia de proveir homes i dones de materials idonis. L'idealisme, però, no ocultava la consciència de la situació real d'unes biblioteques insuficients, mal organitzades i amb fons inadequats per a la missió que la revolució els pretenia atorgar. Tampoc no es desconeixien els referents que calia imitar per donar solució a aquests problemes. Lenin havia defensat una biblioteca moderna en termes organitzatius i de funcionament i, com en d'altres circumstàncies, s'emmirallà en el model nord-americà, tot i que s'acabà imposant un model de gestió centralitzat.

5. Van ser fonamentalment Lenin i Trockij els qui van dedicar la seva atenció a les transformacions que havia d'experimentar el teixit bibliotecari rus. També Anatolij Lunačarskij, comissari del poble d'instrucció pública, s'hi va referir al llarg de la seva obra.

La dimensió d'aquestes mancances es va fer més evident en desfermar-se, paral·lelament a l'efervescència revolucionària, l'afany de la població per llegir i informar-se. La paraula impresa i la paraula proclamada s'estengueren arreu després que el govern provisional permetés la lliure expressió sense restriccions. Debats, mítings i publicacions van inundar pobles i ciutats, fàbriques i trinxeres. John Reed, un dels pocs testimonis estrangers de la revolució, assenyala que «tota Rússia llegia llibres de política, economia i història; llegia perquè la gent volia saber».⁶ La fam d'instrucció, tant de temps frenada per l'autocràcia, s'obria pas espontàniament al mateix temps que la revolució es radicalitzava. Però aquest afany insaciable de saber es manifestava en una societat amb uns índexs d'analfabetisme altíssims: a final del segle XIX, el 70% del homes i el 90% de les dones eren analfabets. Aquestes xifres encara eren més elevades en les zones rurals i en el si dels grups nacionals que el tsarisme havia oprimint i dificultat l'accés a l'educació.

4.1 Les biblioteques en la formació de l'Exèrcit Roig

L'abdicació del tsar precipità les desercions massives en els fronts i el consegüent esfondrament de l'exèrcit imperial. Amb l'esclat de la guerra civil, els bolxevics no podien garantir el manteniment del poder amb un exèrcit partit de guàrdies rojos. L'instint de supervivència política exigia crear-ne un de nou. Aspectes com la definició de la seva estructura, el paper dels comisaris polítics i la seva relació amb els oficials tsaristes van comportar profunds debats ideològics i enfrontaments personals en la cúpula del poder. Però per damunt d'aquestes divergències, l'elit política i militar del règim, formada per tribuns i escriptors de la talla de Trockij, i hereva del pensament progressista europeu –que veia en la milícia l'instrument per disseminar els ideals revolucionaris–, compartia la visió d'unes noves forces armades que havien de contrastar amb les seves predecessores, especialment en el fet que l'educació del soldat no només l'havia de capacitar com a combatent, sinó que l'havia de fer un ciutadà instruït.

Per a Trockij, l'Exèrcit Roig, més enllà de defensar la revolució, amenaçada per les forces de l'antic règim i les potències intervencionistes, tenia la missió d'exportar-la, tant dins com fora del país. Calia, doncs, una profunda revolució cultural en el si del nou exèrcit. Trockij parla en termes de «militantisme cultural» per a referir-se a l'elevació del nivell d'instrucció del

6. John Reed, *Diez días que estremecieron al mundo* (Moscu: Progreso, 1977), p. 44.

soldat, a la seva completa alfabetització, a l'ús eficient de les fonts d'informació i a l'adquisició de «bons costums» com la netedat o la puntualitat. En definitiva, com a exèrcit de classe, les seves victòries no havien de dependre només del nombre d'efectius i de la seva potència de foc, sinó de la solidesa dels seus principis i conviccions.

Amb l'objectiu de fer de cada combatent un ciutadà lleial al règim, conscient de les raons de la seva lluita i de les virtuts morals de la futura societat comunista, es van crear escoles per a la formació política dels soldats. I com que la totalitat de conceptes sobre la nova realitat política era en documents impresos, l'alfabetització va ocupar un lloc prominent en els plans de formació de les forces armades. És cert que en els primers mesos de 1918 l'analfabetisme no era un problema urgent, perquè la majoria dels soldats era de procedència urbana o camperols que ja havien servit a l'exèrcit tsarista i tenien un nivell mínim d'instrucció. La situació va canviar amb el reclutament massiu de pagesos analfabets per atendre l'esforç bèl·lic en els diferents fronts del conflicte.

Enmig de la guerra i d'una penúria sense precedents, l'interès per estendre entre les masses els beneficis de la instrucció va ser una de les poques mesures del poder soviètic sobre les quals hi hagué un consens quasi absolut. Els assistents al Primer Congrés d'Educadors Polítics de l'Exèrcit Roig, al desembre de 1919, assenyalaren que els soldats que havien après a llegir mentre eren a files no amagaven el seu agraïment cap a un govern, que es deia d'obres i camperols, i que els havia dotat de l'arma més poderosa per a defensar els seus interessos. La importància assignada a l'alfabetització va quedar simbolitzada, fins i tot, en el primer emblema del nou exèrcit: el llibre apareixia al costat del fusell, la falç i el martell.

En aquest context, la creació de biblioteques en el si de les unitats militars estava sota el control directe dels responsables de l'educació política de l'Exèrcit Roig. Al setembre de 1918, es van fer els primers enviaments de material de lectura als fronts per organitzar els clubs del soldat. Com havia succeït anys enrere, en plena guerra mundial, es va demanar la col·laboració civil per a recollir llibres i revistes, però a diferència dels resultats obtinguts pels comitès de solidaritat amb els soldats de l'etapa tsarista, la mobilització ciutadana, esperonada pel nou govern, aconseguí de reunir, només en el districte militar de Moscou, més de quatre milions de documents.

El club del soldat era el centre de la vida cultural a les unitats militars. Comptava amb biblioteca, sala de lectura i espais per a projeccions cinematogràfiques i actuacions teatrals i musicals. Les biblioteques, com la resta de serveis i activitats de caràcter cultural i recreatiu, complien una doble mis-

Figura 8. Tingues cura del teu llibre. És un veritable company tant en el camp de batalla com en temps de pau. Cartell soviètic de l'època de la guerra civil.

homes assolissin una consciència comunista. Aquesta aportació es concretava a través de diverses d'actuacions: col·laborant en les campanyes d'alfabetització i instrucció general, organitzant grups de lectura de premsa i textos polítics, contribuint a la millora de les tasques pròpies de la vida castrense o cooperant amb els responsables de l'educació política en l'elaboració de materials didàctics.

La voluntat política va anar acompanyada d'un esforç material i organitzatiu constant al llarg dels tres anys de guerra civil. A finals de 1918, l'Exèrcit Roig comptava amb prop de 1.800 biblioteques i sales de lectura i, a pesar dels problemes d'infraestructura editorial i la manca de paper, que havien retallat l'edició prevista, en la segona meitat de 1919 el Consell Militar Revolucionari havia enviat més de 6 milions de llibres a les més de 7.500 biblioteques en funcionament. Poc abans d'acabar la guerra s'havien superat les 10.000 amb una mitjana de 1.400 documents cadascuna. D'aquesta manera, durant aquest període es van subministrar no menys de 14 milions de documents entre llibres, fulletons, cartells i publicacions periòdiques.

sió: d'una banda, estimulaven el desenvolupament intel·lectual i el gust estètic dels soldats i, de l'altra, com a eina de suport als òrgans d'educació política i control ideològic, proporcionaven un missatge que garantís la seva lleialtat al règim.

A pesar de les dificultats materials per disposar d'una oferta temàtica prou diversa de textos escrits en un estil planer i comprensible, les biblioteques, tant permanents com mòbils, representaven una alternativa profitosa al lleure habitual de la soldadesca, reduït al joc, la beguda o la simple ociositat. El Primer Congrés de Bibliotecaris de l'Exèrcit Roig, celebrat l'any 1920, va posar de manifest que les biblioteques eren una part orgànica del pla de treball d'educació política a l'exèrcit, i com era de decisiva la seva aportació perquè els

4.2 Biblioteques per a obrers i camperols

Alhora que les biblioteques contribuïen a l'educació política de l'exèrcit —el principal baluard del nou estat—, per primer cop en la història del país col·laboraven també en l'alfabetització i la capacitació professional d'obrers i camperols (*figura 8*). Els bolxevics pretenien destruir les estructures del tsarisme i modernitzar el país, i per fer-ho calia comptar amb una classe obrera conscient políticament i plenament alfabetitzada. La realitat, però, era un fre. La revolució havia triomfat en una societat majoritàriament camperola amb una classe treballadora reduïda i poc qualificada, on vivien més de 17 milions d'analfabets adults. D'aquí que Trocki afirmés que conquerir el poder no conformava la classe obrera, ni li conferia les virtuts necessàries, simplement desvetllava la possibilitat d'aprendre correctament a desenvolupar-se i a purificar-se dels seus errors històrics.

El poder soviètic va crear biblioteques, juntament amb escoles d'adults i universitats populars per pal·liar inicialment la manca d'un sistema estatal per a la formació d'obrers i camperols. També des de 1919 va decidir que els treballadors analfabets ocuparien una part de la jornada laboral a la seva instrucció, però aquesta iniciativa es va anar diluint amb el temps, perquè la gravetat de la situació econòmica exigia als treballadors que dediquessin íntegrament els seus esforços a l'increment de la producció. De tota manera, a banda d'ajudar a desvetllar una consciència de classe, el llibre i la lectura havien de ser les palanques que permetessin capgirar la baixa productivitat. En aquest sentit, Trocki proposa dotar tallers i fàbriques de biblioteques amb obres tècniques poc costoses i enquadernades en formats pràctics, alhora que recomana l'edició de revistes especialitzades per a cada sector de producció. Malgrat que la biblioteca s'insereix en els llocs de treball, els obrers reclamen una altra mena de textos: llibres que els fessin més comprensibles els profunds canvis socials, laborals i fins i tot familiars que observaven en el seu entorn. Aquesta va ser una reivindicació que trigà a satisfer-se.

Si l'educació política era essencial per a crear una consciència de classe entre els treballadors urbans i industrials, encara ho era més entre els pagesos. En el camp, les biblioteques i les sales de lectura van ser els primers instruments que s'empraren per intentar transformar els hàbits i la mentalitat dels camperols. Eines del tot inofensives si es comparen amb la col·lectivització forçosa que anys després conduí a la mort milions de persones durant l'estalinisme. Els bolxevics desconfiaven del grau de lleialtat dels camperols vers el nou règim perquè consideraven que la seva ignorància els feia més proclius a cometre errors polítics i a rebutjar els valors de la societat en construcció.

En definitiva, atribuïen a la seva ignorància el fre més gran a la modernització del món rural. A banda de no comprendre els rudiments ideològics del nou sistema social, els impedia aplicar els avenços en els mètodes de gestió agrícola i perpetuaven pràctiques obsoletes que provocaven en cadena escassetat de gra, encariment dels aliments, fam, augment de les malalties i, en última instància, dels índexs de mortalitat. Per aquesta raó, les més de 20.000 biblioteques i sales de lectura que funcionaven a principi dels anys vint a la Rússia soviètica eren el centre de tot el treball cultural i d'agitació política entre els camperols, i es van bolcar a donar suport material als diversos projectes conduents a la millora de les seves condicions de vida, com les campanyes per a la promoció de la higiene o l'eradicació de l'alcoholisme.

5 ESTATS UNITS: LLEGIR PER GUANYAR LA GUERRA

Sens dubte, l'aportació de les biblioteques públiques americanes va ser la més reeixida i completa de tots els països que intervingueren en el conflicte. El seu èxit s'hauria d'explicar a partir de tres factors. El primer té a veure amb la raonable estabilitat i consolidació de què gaudien les biblioteques abans de l'esclat de la guerra. Tot i representar una institució secundària entre els serveis socials, eren considerades un dels símbols de la democràcia americana. El segon assenyalava l'oportunitat immillorable que van aprofitar per augmentar la seva visibilitat social, ocupar espais de lideratge i articular amb claredat noves funcions i objectius en un context bèl·lic. Per últim, s'ha d'esmentar la permanència dels fruits aconseguits durant els anys de guerra. En bona mesura, la consideració actual de la biblioteca pública als Estats Units no es pot entendre sense observar la voluntat de continuïtat dels projectes dissenyats per a la immediata postguerra, que pretenien garantir els espais i el protagonisme social conquerits gràcies al seu suport a la consecució de la victòria.

5.1 Les biblioteques com a instruments de propaganda

Mentre els Estats Units es van mantenir neutrals, les biblioteques, en tant que destinatàries dels pamflets i llibres produïts per la maquinària de propaganda de tots dos bàndols, constituïren un més dels escenaris on es lluitava per conquerir l'opinió pública. Els britànics s'esforçaven a ressaltar els vincles històrics amb els americans per contrarestar la idea, no poc estesa, que la guerra beneficiava la seva expansió colonial. La contrapartida, com ja se sap, va ser

la instrumentalització de l'agressió a Bèlgica, que presentava els alemanys com un poble bàrbar, militarista i autoritari, oposat a l'anglosaxó, pròsper gràcies a la democràcia.

La gestió de la neutralitat no estava exempta de dificultats. La més important corresponia a l'adquisició de les publicacions. L'afany per aplegar el màxim de materials sobre el cataclisme que assolava Europa topà amb els entrebancs que la dinàmica pròpia del conflicte generava, i l'embargament britànic va tenir bona part de culpa en aquesta situació. Sense gaire èxit, l'American Library Association va intentar, a través de la Library of Congress, que el govern britànic aixequés l'embargament de llibres alemanys. L'escrupolós equilibri mostrat cap als dos bàndols s'esvaí quan a l'abril de 1917 els Estats Units entraren en guerra. En aquest moment, les biblioteques van abandonar la neutralitat per proclamar que el seu principal objectiu era ajudar a guanyar la guerra. Wiegand⁷ defineix de manera acurada el paper que la biblioteca jugarà a partir d'ara: serà un instrument de propaganda al servei del govern federal.

Al marge d'aquesta consideració, les biblioteques reflectiren dinàmiques idèntiques a la de la resta de països contendents: es reduí la circulació de materials de ficció, mentre augmentava la d'altres, estretament relacionats amb la conjuntura bèl·lica. En cap cas van desatendre l'afany dels seus lectors de conèixer la dimensió humana del conflicte i l'art modern d'una guerra sense precedents. També donaren resposta al sorgiment de nous llocs de treball vinculats a la producció armamentista i crearen seccions específiques sobre l'aplicació de les tecnologies a aquests sectors industrials emergents.

A pesar de la descentralització del sistema, cada biblioteca representava una autoritat delegada de l'Estat, la missió de la qual anava més enllà de proporcionar materials i espais per a la lectura, fet que reforçava la seva posició en el si de la comunitat a la qual servia i li permetia ampliar la seva visibilitat social. En aquest sentit, organitzaren tota mena d'exhibicions, cediren els seus locals a entitats amb finalitats patriòtiques i col·laboraren activament en diverses campanyes governamentals per a estalviar i conservar aliments, recaptar fons per finançar l'esforç bèl·lic, així com per a recollir llibres per als combatents. També van contribuir en els processos d'assimilació cultural dels més de cinc milions d'immigrants que no parlaven anglès. I bona part d'aquestes accions es van fer gràcies al treball voluntari dels seus professionals.

7. Wayne A. Wiegand, *An active instrument for propaganda: the American public library during World War I* (New York; London: Greenwood, 1989), 136 p.

5.1.2 *L'aportació a la Food conservation campaign*

Poc després d'entrar en guerra, els Estats Units van augmentar les exportacions d'aliments als seus aliats. Paral·lelament, el govern federal va animar els grangers a conèixer els mètodes per a incrementar la producció agrícola i informà sobre les tècniques que ajudaven a conservar els queviures a la resta de la població. D'aquesta manera, el suport que es rebia des del «front interior» permetia enviar més recursos al vell continent. Les biblioteques col·laboraven en l'esforç governamental per a fer arribar a la ciutadania els objectius de la campanya. Algunes van crear *food facts libraries*, altres organitzaren xerrades a escoles i premiaren els millors treballs sobre la conservació d'aliments. Exhibicions de cartells i de mapes explicatius sobre la situació alimentària que vivia Europa, edició de llibres de receptes econòmiques i guies de lectura en llengües diferents de l'anglesa sobre el tema també van ser accions empreses en la mobilització dels *kitchen soldiers*. La major part dels màxims responsables de les biblioteques eren dones i la campanya es va focalitzar en mestresses de casa i en escolars. No és estrany, doncs, que l'èxit fos rotund: en acabar la guerra s'havien tramès més de vint milions de tones d'aliments. Amb l'armistici, els enviaments no es van aturar. Calia donar de menjar als soldats desmobilitzats i mitigar la manca d'aliments de l'Europa devastada.

5.1.3 *Bibliotecaris i censors*

Les biblioteques públiques, enteses com agències governamentals que col·laboraven en la consecució de la victòria, tenien la missió de garantir la unanimitat en el suport al govern i evitar al màxim les possibilitats de dissensió interna. Ras i curt: havien de ser instruments de propaganda i alhora, instruments de censura. Molts bibliotecaris, hereus d'una tradició reformadora que considerava la biblioteca com una institució que havia de guiar els lectors en l'elecció dels «bons llibres», no van tenir cap problema a renunciar al seu paper de defensors de la llibertat intel·lectual i assumir el de censors com un més dels seus deures professionals. Van col·laborar de forma totalment acrítica en aquesta tasca, convençuts de la necessitat de fer-ho. D'altres –tot s'ha de dir–, tampoc no van mostrar cap objecció, més per temor a la forta pressió ambiental que els envoltava que per convicció. En qualsevol cas, el zel patriòtic que van manifestar els bibliotecaris era similar al de la resta de professionals i institucions del país en aquella època.

Paradoxes de la història: per als americans la guerra era una croada en defensa de la democràcia i tenia com a objectiu la construcció d'un nou ordre

mundial guiat pel liberalisme; de portes endins, però, hi hagué poc espai per a tolerar la dissensió. Entre juny de 1917 i gener de 1918, el Congrés dels Estats Units va aprovar dues lleis –*Espionage act* i *Sedition act*–, que imposaven un control estricte sobre la informació i limitaven la llibertat a expressar crítiques contra el govern. No hi havia marge per a la neutralitat. El patriotisme exacerbada va conduir a actituds i decisions extremes en contra de qui se sospités que era deslleial a la nació en armes. La pitjor part se la va endur tot allò que tingués alguna relació amb l'enemic, per remota que fos. Així, per exemple, no van ser pocs els partidaris d'eliminar l'alemany de les escoles. Argumentaven que el seu ensenyament representava un perill per a la llibertat, perquè podia contribuir a disseminar idees sobre l'autocràcia. Per idèntica raó, es van suspendre publicacions en aquesta llengua. La histèria xenòfoba també va escrutar entre els armaris i lleixes de les biblioteques a la caça de material sediciós, proalemany o pacifista. Tot queia en el mateix sac quan era considerat una amenaça per a la seguretat nacional. S'elaboraren llistes d'obres que no havien de ser a l'abast dels lectors: biografies de figures de renom com Bismarck, Frederic el Gran o el kàiser Guillem, llibres d'història o de viatges sobre Alemanya, etc. Algunes biblioteques van retirar les seves seccions d'obres en alemany, i els casos en què aquestes es van destruir no es poden considerar pas anècdotes puntuals.

En el marc d'aquesta activitat censora, es va accedir a la petició dels serveis de la intel·ligència militar de retirar els materials sobre explosius i facilitar els noms de les persones que de manera regular consultaven llibres tècnics i científics. L'ALA també va acceptar el desig de l'exèrcit de limitar l'accés dels reclutes a cert tipus de literatura tècnica. Més significativa va ser la seva manca d'objeccions a l'*Army index* –la llista publicada per les forces armades que contenia les obres permeses en les biblioteques dels camps militars. Òbviament, quedaven exclosos els títols d'autors alemanys o que simpatitzaven amb la seva causa, així com pacifistes o socialistes. Tampoc les novel·les d'escriptors contemporanis com Zola, Daudet o Maupassant no hi tenien cabuda per ser considerades poc saludables i oferir una visió mòrbida de l'existència. L'*Army index* va servir de font d'inspiració a no pocs professionals a l'hora d'adequar les col·leccions a les exigències que la guerra imposava.

5.2 El Library War Service

La generació del setanta-sis, com es coneix els fundadors de l'American Library Association, amb Melvil Dewey al capdavant, va dur a terme una gran

tasca de renovació de la imatge tant de la biblioteca com dels seus professionals des de l'últim terç del segle XIX. Sucursals bibliotecàries, sales infantils de lectura, dipòsits de llibres en casernes de bombers o l'ús de les biblioteques com a centres socials van ser algunes de les innovacions que van endegar en els anys anteriors a l'esclat de la guerra europea. També existia una certa experiència adquirida en contacte amb l'exèrcit que es remuntava a la Guerra de Secessió, quan alguns regiments comptaven amb petites biblioteques donades per institucions religioses⁸ com a part del seu equipament de campanya. Aquesta experiència s'amplià amb la Guerra de Cuba, a Cuba i Puerto Rico, i l'aportació de la Young Men's Christian Association (YMCA) a la frontera mexicana.

L'YMCA va desenvolupar en 1916 un programa de biblioteques per a atendre els 200.000 soldats de la Guàrdia Nacional que durant vuit mesos es desplegaren a la frontera amb Mèxic. La seva missió era protegir els civils nord-americans de les incursions de l'exèrcit de Francisco Villa durant la guerra civil en què havia desembocat la revolució mexicana. Al marge de proporcionar textos religiosos, aquestes biblioteques també van subministrar material sobre la història de la regió, la seva cultura i entorn natural, literatura de ficció, poesia, manuals tècnics i obres sobre la guerra que es lliurava a Europa. Una oferta que va servir tant per a l'entreteniment com per a l'educació de les tropes.

L'experiència adquirida a la frontera mexicana va constituir un camp de proves per a les accions que emprendria l'ALA en col·laboració amb l'exèrcit, després de prendre el relleu de la YMCA en aquesta relació preferent amb les forces armades. Bona part de la culpa d'aquesta maniobra la va tenir Herbert Putnam, bibliotecari de la Library of Congress, expresident de l'ALA i futur director del Library War Service, qui va saber usar la seva influència perquè l'ALA fos una de les set entitats⁹ que gaudí de la consideració d'agència quasi oficial de col·laboració amb el govern en l'organització dels serveis per als soldats. Tot plegat posa de manifest l'enorme consciència que des de l'entorn professional existia sobre l'oportunitat que la guerra brindava, tant a la institució bibliotecària com als seus responsables.

8. Principalment per les societats bíbliques que van mantenir aquesta pràctica arreu del món en diferents conflictes: la guerra russojaponesa, la de Cuba i durant la Primera Guerra Mundial, quan van distribuir més de 7 milions de bibles i nous testaments entre les forces aliades i les dels imperis centrals.

9. Juntament amb l'American Library Association, en formaven part: Young Men's Christian Association (YMCA), Young Women's Christian Association (YWCA), Jewish Welfare Board, National Catholic War Council, War Camp Community Service i Salvation Army.

Figura 9. *Camp library* en un dels diversos campaments d'entrenament per a les tropes dels Estats Units.

Durant l'estiu de 1917, es van construir, repartits pel país, trenta-dos campaments militars d'entrenament (*figura 9*). La YMCA hi oferia espais de recreació i programes de formació religiosa i cultural. El War Department va demanar a l'ALA que organitzés el Library War Service: havia de proporcionar material de lectura a les tropes que s'entrenaven en els campaments, a banda de tenir cura de les instal·lacions i dotar-les del personal adient. Al setembre, l'ALA va rebre de la Foundation Carnegi un ajut econòmic per a la construcció de les biblioteques. Immediatament, posà en marxa la Soldier's Library Fund, la primera campanya per recaptar fons per a l'adquisició de llibres. L'objectiu no era comprar qualsevol tipus de material, sinó manuals moderns de caràcter tècnic, sobre ciència militar, viatges i divulgació històrica, perquè existia la confiança que la població donaria fonamentalment obres de ficció. Es van designar dotze biblioteques públiques com a centres de recollida i s'edità el petit manual *How conduct the campaign for libraries for our soldiers and sailors*, que havia de guiar en aquesta tasca.

L'ALA va participar en dues campanyes de recaptació de fons i en tres de recollida de material de lectura. A l'abril de 1918, anunciava que havia superat amb escreix l'objectiu inicial d'un milió de dòlars amb la quantitat de 1.750.000 (*figures 10 i 11*). Al novembre de 1918, i emmarcada en la United

Camp Library Week: Sept. 24-30

BANISH LONELY HOURS in CAMP!

Help Provide Libraries Filled with

BOOKS FOR SOLDIERS

A
MILLION
DOLLARS

→ For a
MILLION
BOOKS ←

→ For a
MILLION
MEN ←

The Library War Council--appointed by the War Department through the American Library Association--is raising One Million Dollars during Camp Library Week, Sept. 24-30, to build and maintain a Library at every Training Camp and Cantonment for Soldiers, Sailors and Airmen, at home and abroad.

LEAVE YOUR MONEY
— AT THE —
PUBLIC LIBRARY
or AT ANY BANK

Massachusetts Library War Council

No. 1

Figura 10. *Book for soldiers.* Cartell per a la campanya de recollida de fons per a la compra de material de lectura.

War Work Campaign,¹⁰ es van recaptar prop de quatre milions de dòlars. Pel que fa a la recollida de llibres, la primera campanya tingué lloc al setembre de 1917 amb un resultat discret: al voltant de 200.000 volums. Al març de 1918, les xifres van ser espectaculars: tres milions (dues terceres parts eren material de ficció). La ciutadania es bolcà. Els diaris van recollir la notícia que en un sol dia es van reunir a la New York Public Library prop de 19.000 llibres (*figures 12 i 13*). Acabada la campanya, els bibliotecaris van aixecar davant de l'edifici una piràmide amb les donacions. Al gener de 1919, s'organitzà la darrera crida, orientada a proveir de material de lectura els soldats que esperaven a França el seu retorn a casa.

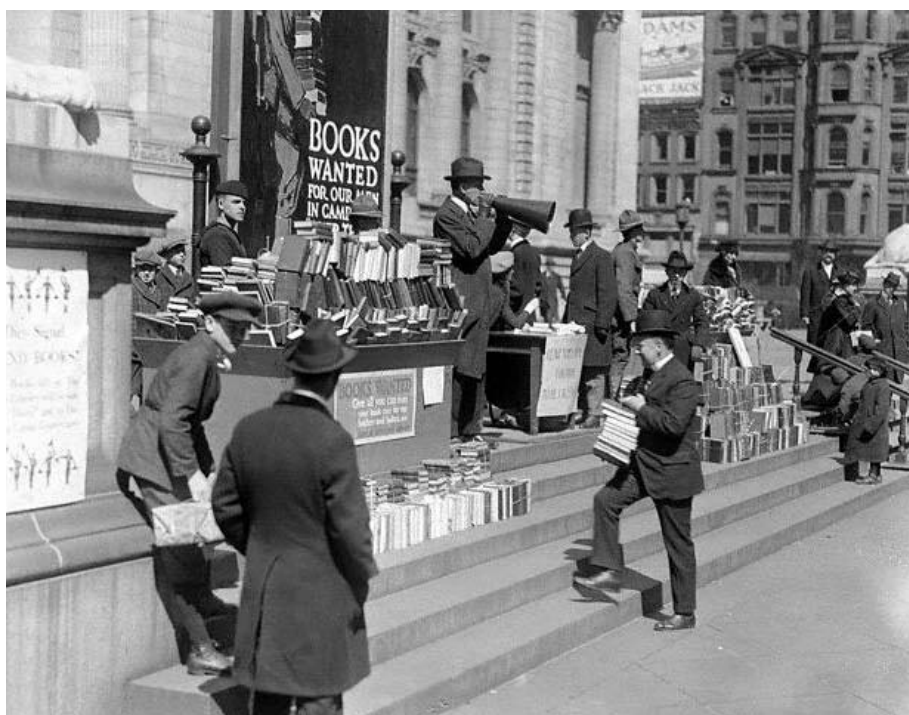
A pesar de cert escepticisme inicial, l'èxit que reflectien les xifres aconseguides en les campanyes es va traduir en la resposta inesperada que el servei va tenir entre els soldats, primer en els campaments i més endavant a Europa, amb les tropes expedicionàries. En els primers tres mesos després de posar en marxa les biblioteques als camps, més del 40% dels homes ja n'eren usuaris, molts dels quals es feren inseparables dels llibres, tot i que abans no haguessin posat els peus en una biblioteca. En alguns casos, aquesta rebia mensualment més de 150.000 visites i superava els 18.000 préstecs.

El treball de l'ALA per a les forces expedicionàries va començar al gener de 1918. A les acaballes de 1917, la YMCA i la Creu Roja ja havien organitzat serveis de biblioteca a França. El general Pershing va demanar al govern el suport naval necessari per a fer arribar al continent 50 tones de llibres al mes. A principi de 1919, la US Navy ja havia enviat més de dos milions de volums. La missió del Library War Service era proporcionar material de lectura allà on hi hagués combatents dels Estats Units. Lògicament, França va

Figura 11. Peça publicitària de l'American Library Association per a animar la població a donar llibres al Library War Service.

10. Projecte cívic i voluntarista que tenia la finalitat de movilitzar la població per recaptar fons per a l'enviament a les tropes de tones de tota mena de productes (tabac, xocolata, llibres) i l'organització d'activitats lúdiques, esportives i culturals.

Figures 12 i 13. Recollida de llibres davant de la New York Public Library (març de 1918).

Figura 14. Soldats dels Estats Units llegint en una biblioteca de campanya.

rebre el major nombre de recursos. L'ALA va crear en aquest país biblioteques regionals on hi havia grans concentracions de tropes. També es van fer trameses al Regne Unit, Itàlia, Rússia¹¹ i fins i tot als soldats internats en camps de presoners alemanys, perquè es llegia arreu: a les trinxeres mentre els homes esperaven sortir a l'assalt, a les línies que hi havia darrera dels fronts, als campaments, als camps d'entrenament i als hospitals. Seguint l'exemple de les biblioteques de la Creu Roja, que atenien una vintena d'hospitals de campanya a França, l'ALA va decidir de crear al febrer de 1918 un servei de biblioteques per als soldats ferits i malalts. Aviat es va revelar que comptar amb bones lectures tenia una dimensió terapèutica eficaç.

Al juny de 1918, ja eren 41 les biblioteques repartides pels campaments militars als Estats Units, les quals reunien més d'un milió de llibres, dels quals el 65% era material de ficció. Aquest circulava en un percentatge sensiblement inferior al registrat a les biblioteques públiques de l'època. Els homes, a banda de tenir coneixement de l'experiència d'altres combatents a través dels relats personals, volien llegir històries excitants, d'aventures, policiaques; aquest tipus d'obres, però, no tenien cabuda a les biblioteques; el seu lloc l'ocupava la ficció bèl·lica i la narrativa històrica de caràcter patriòtic (*figura 14*). D'altra banda, era innegable que el domini de la tecnologia influïa en el curs de la guerra.

11. Les tropes destinades a Sibèria a l'estiu de 1918 per donar suport a la lluita contra els bolxevics van sortir des de San Francisco amb més de 3.000 volums subministrats per l'ALA.

Invencions com el submarí, els carros blindats o els avions van intervenir per primer cop en un conflicte. Tampoc abans no s'havien emprat armes químiques. El paper del soldat ja no es limitava a lluitar, sinó a fer-ho de forma intel·ligent. No se li exigia només agilitat física, sinó també mental. Sens dubte era una nova guerra, una guerra d'experts, per això eren molt ben acollides les lectures que tinguessin una aplicació pràctica en el camp de batalla, com els manuals d'instrucció i tàctica militars o els que explicaven els usos i funcionament de l'armament. Diaris i revistes eren un bon reclam per a visitar la biblioteca. El seu atractiu era obvi: actualitat, textos amens i il·lustracions. Hi havia lectors que buscaven aprofundir en qüestions professionals sense trobar res adequat, fins que l'ALA va subscriure mig centenar de revistes tècniques que distribuïu pels camps. L'interès per tot tipus de publicacions periòdiques va ser tan gran, que mensualment s'enviaven deu tones d'aquest material a Europa. Els homes manifestaven també curiositat per saber sobre el país on haurien de combatre. Els interessaven els costums, la geografia i sobretot la llengua. Novament, les revistes tenien un gran protagonisme, aquest cop les franceses. Aquestes eren molt sol·licitades perquè ajudaven a familiaritzar-se amb l'idioma. Un cop a França, el Library War Service proporcionà diccionaris i altre material adient perquè a l'estiu de 1918 al voltant de 100.000 soldats poguessin estudiar francès. Seguint amb els idiomes, en els campaments hi havia milers de combatents que no parlaven anglès. Organitzacions com la YMCA establiren, per a ells, escoles, i les biblioteques contribuïren amb textos en la majoria de llengües d'aquests soldats: jiddisch, polonès, lituà, rus, xinès, alemany...

Amb l'armistici, la missió del Library War Service no va concloure; canviaren els seus objectius. De forma similar al Khaki College, creat per l'exèrcit canadenc en territori britànic, els americans van organitzar plans d'educació per preparar la reincorporació a la vida civil dels seus homes. El retorn a casa va ser lent: es va prolongar durant quasi dos anys. El període de desmobilització no havia de ser un període de desmoralització; per això, els campaments es transformaren en universitats improvisades per a oferir cursos de tot tipus, a través dels quals els soldats podien ampliar la seva formació. A partir de 1919, el Library War Service va proporcionar el suport bibliogràfic adient. Des d'abans, però, els seus responsables ja eren conscients de la necessitat d'incrementar l'oferta de lectures i adaptar-les a les noves circumstàncies d'inactivitat militar per mantenir la moral dels desmobilitzats. Ningú, però, no havia previst que augmentaria tant la demanda de bibliografia tècnica i professional. A l'octubre de 1918, es van comprar tres quarts de milió de llibres tècnics. Per fer-ho, es va requerir el concurs de biblioteccaris especialitzats i, a pesar de la generositat dels editors, una quantitat de di-

ners major de la prevista, ja que aquest tipus de material era molt car. Un mes abans, l'exèrcit havia creat un servei postal gratuït per a atendre les peticions individuals dels soldats.

5.3 El llegat del Library War Service

L'ALA comptava amb uns 3.000 membres, el suport de les autoritats militars i la col·laboració d'organitzacions com l'YMCA i la Creu Roja, quan, a través del Library War Service, va proporcionar llibres i sales de lectura a prop de 4 milions i mig d'homes i mobilitzà al voltant de 10 milions de documents. La magnitud i significació d'aquesta empresa es traduí en un rèdit social, tant per a les biblioteques com per als seus professionals, perquè el país havia comprès que, efectivament, havien ajudat a guanyar la guerra. La pau no va aturar la inèrcia dels seus èxits; al contrari, els va fer més tangibles.

Theodore Koch recull, en *Books in the war*, infinitat de testimonis d'agraïment per als homes i dones que van fer possible que les tropes expedicionàries comptessin amb el suport i la companyia de llibres i altres materials de lectura. No hi ha dubte que els soldats van experimentar els avantatges del Library War Service. Especialment, aquells que van tornar a la vida civil amb un nivell de formació superior al d'abans d'allistar-se van reconèixer amb admiració i respecte la utilitat i el treball fet des de les biblioteques. De manera similar, va actuar l'exèrcit. És cert que es van haver de vèncer desconfiances, però va aprendre de l'experiència i, a principi dels anys vint, l'Army Library Service ja formava part de les activitats del que més tard seria el Department of Defense. Altres agències federals van seguir l'exemple de l'exèrcit i van incorporar les biblioteques en els seus organigrames.

Les biblioteques a bord dels vaixells de la US Navy no havien estat una novetat imposada per la guerra. Ja existien abans, però la dinàmica del conflicte en generalitzà la presència a tota mena de naus, tan de superfície com submarines. Cap al 1920, aquest servei s'estengué també a tota la marina mercant, fet que conduí a la creació, dins de l'ALA, de la Merchant Marine Department. En el mateix any, l'ALA fundava a París l'American Library, amb un fons d'uns 30.000 volums, provinents del Library War Service. Era una manera de mantenir en la memòria col·lectiva dels francesos la contribució americana a la victòria i la dimensió colossal del seu projecte durant la guerra.

El protagonisme de l'ALA, dins i fora dels Estats Units, era el resultat de l'establiment d'un nou àmbit de relació amb les institucions de govern i amb la societat en el seu conjunt. En aquest context, va posar en marxa Books for

Everybody, una campanya per a recaptar fons en el marc del seu ambició Enlarged Program, amb el qual pretenia capitalitzar l'èxit aconseguit per consolidar la institució bibliotecària, garantir-ne l'extensió dels serveis i procurar que el reconeixement social dels professionals es traduís en millores salarials.

6 A TALL DE CONCLUSIÓ

A pesar de les indubtables diferències mostrades en la presentació dels quatre escenaris seleccionats, convé destacar, encara que de manera sintètica, certes coincidències i un seguit de resultats que foren conseqüència directa de la participació de les biblioteques en el conflicte i de l'organització de serveis de lectura per als combatents.

Els criteris de selecció d'aquests materials van ser pràcticament comuns a tots els països bel·ligerants. Aquest fet dóna idea d'una percepció similar quant a la funció que la lectura havia de complir entre els soldats. Llibres i revistes, com a productes de consum de masses, havien d'actuar fonamentalment com a instruments de suport psicològic i moral. El curs del conflicte amplià la seva utilitat inicial: d'eina que garantia l'equilibri moral enmig de la guerra va passar a fer-se indispensable en el procés de desmobilització i de reinserció dels combatents a la vida civil.

Abans de la guerra, la presència de les dones en la professió era massiva però desequilibrada. L'allistament i el daltabaix demogràfic contribuïren a la «feminització» dels llocs de màxima responsabilitat en la gestió i administració de les biblioteques, especialment en el països anglosaxons.

L'experiència adquirida en la guerra i les necessitats quant a la reconstrucció econòmica conduïren a l'especialització bibliotecària i la dels seus professionals. Així s'explica l'extensió de les biblioteques hospitalàries, tècniques i comercials. Altres institucions oficials, com les forces armades, van col·laborar en aquest procés d'especialització en incorporar els serveis bibliotecaris en els seus organigrames i activitats.

Les aportacions de britànics i americans d'una banda, i de russos de l'altra, van esdevenir els referents en l'organització de serveis de biblioteques en els fronts en conflictes posteriors, com en el cas de la guerra civil espanyola i durant la segona guerra mundial.

Com no podia ser d'altra manera, l'organització del servei de biblioteques en els fronts, tant durant la Primera Guerra Mundial com en la guerra civil a Rússia, van ser iniciatives dels governs o de les autoritats militars. Independentment del seu grau d'implicació immediata, les biblioteques es van supe-

ditar als objectius polítics de la guerra. Des d'aquesta perspectiva, es pot afirmar que van fer ostensible la seva contribució al control ideològic de la població, juntament amb altres mecanismes com la premsa, la propaganda o el cinema. En casos com el soviètic, i a partir de la seva col·laboració en els processos d'instrucció i educació política durant la guerra civil, van ser instruments decisius en la construcció d'un nou model social.

BIBLIOGRAFIA

- BLACK, Alistair. *The public library in Britain: 1914-2000*. London: The British Library, 2000. «Science and citizenship: 1914-1919». p. 13-48.
- . «Technical libraries in British industrial and commercial enterprises before 1950». En: *The history and heritage of scientific and technological information systems: proceedings of the 2002 conference*. New Jersey: American Society for Information Science and Technology, 2004. p. 281-290.
- CLARK, Charles E. *Uprooting otherness: the literacy campaign in NEP-Era Russia*. London: Associated University Presses, 2000. 235 p.
- DOUBLEDAY, W. E. «Public libraries and the war: a record». *The Library Association record*. Vol. xvii, núm. 1-2 (gen.-feb. 1915), p. 1-9.
- FRITX, G. «German public libraries after the war». *The library journal* (sep. 1923), p. 720-721.
- GASSERT, Imogen. «In a foreign field: what soldiers in the trenches liked to read». *The times literature supplement*. Núm. 5171 (maig 2002), p. 17-19.
- «German libraries and the war». *Notes and queries*, s. xii (dec. 1915), p. 458.
- GUPPY, Henry. «The work of the public library during and after the war». *The Library Association record*. Vol. xix, núm. 7-8 (jul.- aug. 1917), p. 236-249.
- HAGEN, Mark. *Soldiers in the proletarian dictatorship: the Red Army and the Soviet socialist state: 1917-1930*. Ithaca: Cornell University Press, 1990. 369 p.
- HOVDE, David M. «YMCA libraries on the Mexican border, 1916». *Literature and culture*. Vol. 32, núm. 1 (1997), p. 113-124.
- JAST, Louis Stanley. «Public libraries and the war». *The Library Association record*. Vol. xvii, núm. 1-2 (gen.-feb. 1915), p. 10-17.
- . «What public libraries can do during and after the war». *The Library Association record*. Vol. xvii, núm. 10-11 (oct.-nov. 1915), p. 439-445.

KOCH, Theodore Wesley. *Books in the war: the romance of Library War Service*. Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 1919.

—. «The impoverishment of German libraries». *The library journal*. (Gen. 1924), p. 30-32.

LENIN, Vladimir I. *La labor cultural y la organización de bibliotecas para las masas: documentos y recuerdos*. Moscú: Progreso, 1975. 235 p.

LINDELL, Lisa R. «Camp cody library: books for World War I soldiers». *New Mexico historical review*. Vol. 76, núm. 3 (jul. 2001), p. 285-308.

MAIN, Steven J. «The creation and development of the library system in the Red Army during the Russian civil war (1918-1920): a historical introduction». *Library quarterly*. Vol. 65, núm. 3 (1995), p. 319-332.

MILAM, Carl H. *What libraries learned from the war*. Washington: Department of the Interior. Bureau of Education, 1992. (Library leaflet; 14). 6 p.

PARKER STOCKBRIDGE, Frank. «Special libraries for our fighting forces». *Special libraries*. Vol. 9, núm. 9 (nov. 1918), p. 183-188.

REED, John. *Diez días que estremecieron al mundo*. Moscú: Progreso, 1977. p. 44.

RING, Daniel F. «Some speculations on why the British library professions didn't go to war». *Literature and culture*. Vol. 23, núm. 3 (1995), p. 249-271.

«Russian libraries today». *The library journal*. (Sep. 1924), p. 727-729.

SEEFELDT, Jürgen; SYRÉ, Ludger. *Puertas abiertas al pasado y al futuro: las bibliotecas en Alemania*. Hildesheim; Zurich; New York: Georg Olms, 2004. 1127 p.

SHAW, George T. «War finance and public libraries». *The Library Association record*. Vol. XVIII, núm. 2-3 (mar.-abr. 1916), p. 139-145.

SPAULDING, Forrest B. «A special library that encircles the globe». *Special libraries*. Vol. 11, núm. 4 (abril 1920), p. 94-96.

TROTSKI, Lev. *Sobre la vida cotidiana*. Barcelona: Icaria, 1977. 167 p.

WARD, Edward. «The work of the camps library». *The Library Association record*. Vol. XVII, núm. 10-11 (oct.-nov. 1915), p. 433-438.

WIEGAND, Wayne A. *An active instrument for propaganda: the American public library during World War I*. New York; London: Greenwood, 1989. 136 p.